

Министерство образования и науки, молодежи и спорта Украины

**Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова
Кафедра истории Древнего мира и Средних веков**

**Одесский археологический музей
Национальной академии наук Украины**

**Отдел археологии Северо-Западного Причерноморья
Национальной академии наук Украины**

ДРЕВНЕЕ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ

Выпуск X

Одесса

ФЛП «А.С. Фридман»

2013

ББК 63.3(237Ук.7)

Д 73

УДК 902/904

Рекомендовано к печати Ученым советом исторического факультета Одесского национального университета имени И.И. Мечникова.
Протокол № 6 від 26 лютого 2013 р.

Древнее Причерноморье. Выпуск X / Глав. ред. И.В. Немченко. – Одесса: ФЛП «А.С. Фридман», 2013. – 654 с.

Сборник «Древнее Причерноморье» составлен на основании материалов X Чтений памяти профессора П.О. Карышковского, международной конференции, которая состоялась в ОНУ имени И.И. Мечникова 11-13 марта 2013 г. Выпуск включает статьи по проблемам нумизматики, истории и археологии Северного Причерноморья, античной и средневековой истории, византиноведения, истории Европы раннего нового времени, историографии и т.д.

Редакционная коллегия:

Немченко И.В. – к.и.н., зав. кафедрой истории Древнего мира и Средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова, главный редактор

Демин О.Б. – д.и.н., зав. кафедрой новой и новейшей истории ОНУ имени И.И. Мечникова

Дзиговский А.Н. – д.и.н., профессор кафедры археологии и этнологии Украины
ОНУ имени И.И. Мечникова

Кушнир В.Г. – к.и.н., декан исторического факультета ОНУ имени И.И. Мечникова

Луговой О.М. – к.и.н., доцент кафедры истории Древнего мира и Средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова, технический редактор

Избаш-Гоцкан Т.А. – к.и.н., доцент кафедры истории Древнего мира и Средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова

Охотников С.Б. – к.и.н., зам. директора Одесского археологического музея НАНУ

Руссев Н.Д. – д.и.н., проф. Высшей антропологической школы (Кишинев, Молдова)

Самойлова Т.Л. – к.и.н., зав. Отделом археологии Северо-Западного Причерноморья НАНУ

Смынтына Е.В. – д.и.н., зав. кафедрой археологии и этнологии Украины
ОНУ имени И.И. Мечникова

Рецензенты:

Брумяк И.В. – д.и.н., директор Одесского археологического музея НАНУ

Сорочан С.Б. – д.и.н., зав. кафедрой истории Древнего мира и Средних веков Харьковского
национального университета имени В.Н. Каразина

Издание осуществлено при финансовой помощи Владимира Владимировича Левчука и Владимира Алексеевича Крава.

ISBN 978-966-96181-10-9

© Кафедра истории Древнего мира и Средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова, 2013

²⁴ Amm. Marc, XXXI, 3, 4-7.

²⁵ Наприклад, Шукин М. Указ. соч. – С. 166, 234. Рис. 154

²⁶ Фокеев М.М., Руссев Н.Д. Новые данные о Трояновом вале // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. – V век н.э.). – Тирасполь, 2002. – С. 406-412.

²⁷ См. Рашев Р. Старобългарски укрепления... С. 124.

²⁸ Гюзелев В. Отново за столиците на средновековна България // Studia Protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на проф. Веселин Бешевлиев. – Велико Търново, 1993. – С. 3-4.

²⁹ Гръцки извори за българската история. Т. III. – С. 266-267.

³⁰ Рашев Р. Старобългарски укрепления... - С. 27-32, табл. I; Георгиев П. Аспарухов Онглос. – С. 36-38.

³¹ Дуйчев Ив. Едно легендарно сведение... - С. 130; Рашев Р. Най-ранният строителен период в центъра на Плиска // Известия на Народния музей – Шумен. 8. 1993. – С. 252-262; Рашев Р. Плисковският аул. – С. 10-22.

³² Атанасов Г. Инсигниите на средновековните български владетели. – София, 1999. – С. 35-46.

³³ История татар. Т. II. – Казань, 2006. – С. 51.

³⁴ См. Артамонов М.И. Указ. соч. – С. 202 и сл.

³⁵ Козлов В.И. Към въпроса за хронологията... - С. 109-122.

Г.С. Богуславський (Одеса, Україна)

ПРОЦЕСИ УРБАНІЗАЦІЇ В ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І ЕПОХИ УЛУСУ ДЖУЧІ

Відносно докладну історію Білгорода на Дністрі можна простежити лише починаючи із золотоординського часу. Саме у межах Улусу Джучі відроджене білгородське поселення перетворюється на місто. Як місто воно потрапляє на італійські портулани та згадується європейськими документами та мусульманськими географами наприкінці XIII – у першій половині XIV ст.

Специфіка золотоординського та молдавського Білгорода як суто урбаністичного центру, який, як ми побачимо нижче, не мав сільськогосподарської периферії, потребує попереднього розгляду самого процесу урбанізації. Розглядати це питання ми мусимо у двох аспектах. По-перше, у історичних перспективах урбанізаційних процесів в регіоні Північно-Західного Причорномор'я як місця, де виник середньовічний Білгород (а за багато століть до того антична Тіра). По-друге, у хронологічних та цивілізаційних рамках Улусу Джучі – держави та культури, у межах якою відбувся процес становлення урбаністичного центру на Нижньому Дністрі. Центру, який з цього часу існує безперервно до сьогодні.

1. Історична специфіка урбаністичного соціуму Північно-Західного Причорномор'я.

Соціум урбаністичного типу вперше з'явився у Північно-Західному Причорномор'ї ще з грецькими колоністами епохи т.зв. Великої колонізації VIII-VI ст. до х.е. Весь античний період пройшов у регіоні під знаком співіснування урбаністичної цивілізації античних міст та осілого населення сусіднього Карпато-Балканського терену з кочовими соціумами Степу. Але у ранньому середньовіччі історію розвитку міського суспільства в Північно-Західному Причорномор'ї було перервано. Лише в епоху Золотої Орди процес урбанізації знову охопив крайній захід Північного Причорномор'я.

Особливістю регіону Північно-Західного Причорномор'я часів Улусу Джучі можна вважати своєрідний феномен: осіле життя концентрується в пониззях рік, що впадають з півночі у Чорне море, в основному як міське. Така своєрідна “гіперурбанізація”, можливо, має пояснюватися перехрещенням на цих теренах торгівельних шляхів та раннім втягненням регіону в велику міжнародну торгівлю. При цьому степовий коридор Євразії, який фактично обривається у Подунав'ї, став причиною існування в регіоні перманентної загрози повної дезурбанізації¹. Власне, це й сталося з “античним урбанізмом” на зламі до середньовіччя. Міста Північно-Західного Причорномор'я золотоординської та молдавської епохи (окрім Білгорода, мова йде про нижньодунайські Кілію та Сакджу, а також Янгі Шехр і Костешть у центральній частині Пруто-Дністровського межиріччя) пережили доволі бурну історію підйомів та спадів. І справді, існує стале враження більшої їх залежності від зовнішньополітичних факторів, ніж від природного ходу власного соціально-економічного розвитку². Можливо, саме тому бурхливий зріст міського життя виглядає таким контрастним на фоні слабо розвиненого хінтерланду.

Білгород – Акджа Керман на Нижньому Дністрі, частково пов'язаний за часів середньовіччя (так само, як і в античності) з балканським культурним колом, тим не менш з таким самим правом може претендувати й на “ординське” походження. Вплив зовнішніх факторів епохи Улусу Джучі став найвагомішим в процесі власне урбанізації – виникнення цього урбаністичного центру. Вірогідно, що не випадково, а саме в силу об'єднуючих зовнішніх факторів склалася й своєрідна колізія міст-“близнюків”, якими іноді видаються Білгород та Кілія, хоч би яким поверховим не було таке враження³.

Ці міські центри, як і деякі інші на Нижньому Дунаї, стали точками перетину векторів політичного та економічного – а відповідно, й культурного – розвитку різної природи та спрямованості. Тут перепліталися впливи політичних, економічних та культурних структур як

балканських (спрощено – візантійських), так і степових (у дану епоху – золотоординських) за не менш активної участі і західноєвропейських (спрощено – генуезьких), представлених торгівельними та колоніальними експедиціями морських республік Північної Італії⁴. При цьому золотоординський соціум у XIV ст. переживав момент якісного переходу, пов'язаного з підключенням до іншого цивілізаційного кола: він ставав із просто “степового” “степовим *мусульманським*”. Урбаністична традиція та міська культура Золотої Орди XIV ст. була культурою мусульманського суспільства⁵. Це переплетення трьох різнокультурних та різноконфесійних факторів, якщо завгодно – трьох цивілізацій, яскраво проявилось у Білгороді, у якому, судячи за даними писемних та археологічних джерел, ординський та християнський елементи були практично рівнозначущими навіть в умовах політичного панування Улусу Джучі.

Ці переплетеність та багатокомпонентність якнайкраще ілюструють ледь не найважливішу рису регіону протягом всієї середньовічної його історії – його принципову контактність, навіть *маргінальність*, збережену до нашого часу⁶. Це типова “контактна зона” у класичному історико-археологічному розумінні цього терміну⁷. Північно-Західне Причорномор'я знаходиться на крайньому заході Великого Степу; степовим коридором Нижнього Подунав'я звідси відкриваються шляхи *на південь* – на Балкани та на північний захід – у Карпати. Так само цей коридор відкритий для руху і з півдня та заходу, тоді як з півночі простягається особливий культурний світ східноєвропейського лісостепу, представлений слов'янською, а в золотоординську епоху – спеціально руською культурою та етносом. У Білгороді як за часів Улусу Джучі, так і у “молдавське століття” русинський етнічний та культурний компонент був представлений доволі суттєво. Північно-Західне Причорномор'я в силу своєї географії – зона контактна і за інтенсивністю контактів – одна з найбільш строкатих у світі.

Маргінальність регіону, а також (обумовлена нею же!) відзначена вище перманентна погроза повної дезинтеграції у результаті міжцивілізаційних конфліктів, спричинили різку зміну епох та домінант у середньовічній історії регіону. Так, золотоординський “фактор” в молдавський період майже зник і був представлений лише загонами кримських ханів, що воювали на боці Османської імперії. Таким самим кардинальним зламом стало й османське завоювання, яким завершується той відрізок історії, який ми досліджуємо: з Білгороду було виселено більшу частину населення і розпочався якісно новий етап його розвитку⁸.

Крім того, не можна не відзначити й існування та неабияку важливість ще одного, більш загального факту: урбаністичний соціум як такий за своєю сутністю є центром культурної взаємодії. Міста в усі епохи

акумулюють у собі більшу частину загальноцивілізаційного потенціалу різнорідних контактів, як внутрішньо- так і міжкультурних; ця функція міста добре відома та досліджена і на середньовічному матеріалі⁹.

Повертаючись до теми виникнення середньовічних міст Північно-Західного Причорномор'я, мусимо відзначити: цей процес проходив під впливом всіх трьох вказаних вище векторів. Мав місце і рух населення, грецького та болгарського, з Балканського півострова, назустріч йому йшов рух із руських князівств, з'явилися в регіоні потенційні контрагенти будь-якої торгівлі – італійці, які у XIII ст. вже помітно закріпилися на Босфорі та берегах Криму. Але не менш вирішальним фактором стало об'єднання всього степового регіону Причорномор'я у рамках єдиного державного організму степового походження – Улусу Джучі. На перехресті цих факторів і почався процес відродження – вперше з часів античності – урбаністичного типу життя у Північно-Західному Причорномор'ї.

2. Держава Чингізидів: “кочова імперія” та процеси урбанізації.

Процес урбанізації в епоху розвиненого середньовіччя на території Північно-Західного Причорномор'я проходив у рамках державного утворення, яке конституювалося як складова частина ще більш масштабної територіально держави – т.зв. Монгольської імперії (мовою оригіналу *Єке Монгол Улус*).

Великий Монгольський Улус склався як загальноетнічне об'єднання монголономовних кочовиків на зламі XII-XIII ст. і символічно був оформлений на курултайі 1206 р. повторним обранням великим каганом Темучжина Чингіз-хана¹⁰. Політичне оформлення загальномонгольської держави стало початком великої завойовницької політики Улусу. В результаті наймасштабніших за всю історію завоювань імперія нащадків Чингіза вперше зуміла охопити реально в е с ь Великий Євразійський Степ, а також низку сусідніх зі степовим поясом країн, які традиційно були об'єктами грабіжницьких нападів кочовиків, іноді зоною їх розселення серед осілих народів, але досі ніколи – об'єктом завоювання¹¹. Під владою окремих гілок Чингізидів опинилися Китай, Іран та Середня Азія, частково – Близький Схід; васальними володіннями найзахіднішого з монгольських улусів, Улусу Джучі, стали сусідні з Великим Степом слов'янські країни – Русь та Болгарія.

Єке Монгол Улус охопив настільки великі простори, що його швидкий розпад був неминучим. Фактично, улуси – частини Великого Монгольського Улусу виділилися вже близько 1260 р. Їх правителі зберігали почуття династичної єдності, визнавали почесну першість Великого кагана, що безпосередньо владарював Монголією та Китаєм; але *de facto* це були цілком суверенні держави. Улус Джучі, кордони якого простягалися від Хорезму і Алтаю до Північного Уралу та Нижнього

Дунаю, був територіально найбільшим з нащадків імперії. У рамках цієї велетенської держави вражаюче швидко, вже до початку XIV ст., склалася своєрідна урбаністична цивілізація, орієнтована на соціум мусульманського світу; центром її стало поріччя Нижньої Волги, де оселилися хани Улусу Джучі¹². У рамках цієї держави та почасти і цієї цивілізації почався розвиток урбаністичних центрів Північно-Західного Причорномор'я.

Як вже неодноразово зазначалося в історіографії, будь-яке державне утворення скотарів-кочовиків євразійського Великого Степу народжувалося війною і могло існувати лише в умовах перманентної війни¹³. Кочове скотарське суспільство не здатне повністю забезпечувати себе, тому завжди має потребу у продуктах землеробського господарства¹⁴. У більшості випадків кочовикам нема чого запропонувати для економічно адекватного обміну (навіть якщо продукція скотарів гостро необхідна осілому населенню, як це мало місце у Північному Китаї¹⁵). Тому поряд із кочовим скотарством найважливішою галуззю економіки будь-якого кочового соціуму є грабунок осілих сусідів¹⁶.

На певному ж етапі розвитку кочівницького політикуму виявляються й масштабніші дії, які спрямовані на створення великих військових держав. Поліетнічне утворення, яке створене військовою силою та керується за допомогою військово-адміністративних методів, – це імперія; по відношенню до середньовічних державних утворень, у витоках яких стояли скотарські племена Великого Степу, застосовується термін “кочова імперія”¹⁷. Аналіз історичних ситуацій виникнення таких утворень показує, що головний завойовницький імпульс під час їх політогенезу спрямовано на підкорення територій з іншим, ніж у скотарів-кочовиків, господарсько-культурним типом. Його метою та (якщо стане можливостей) результатом стає інкорпорація в політичну систему “кочової імперії” осілих підданих-землеробів, які знаходяться у стані данницького або й більш повного підпорядкування. Саме на етапі інкорпорації “осілих околиць” і виникає феномен такого політичного організму, як “кочова імперія”¹⁸.

Імперія Чингізидів, частиною якої була Золота Орда, на думку багатьох дослідників, “сильно відрізнялася від ранніх степових імперій і мала лише невелику подібність до них”¹⁹; монгольська улусна система – “феодальна за своєю сутністю”²⁰. Тим не менш, цей т.зв. “кочівницький феодалізм” виростав з більш архаїчних соціальних умов на певному етапі розвитку низки середньовічних степових держав. Але на час свого виникнення держава Чингіз-хана була цілком типовою “кочовою імперією” (навіть на думку тих самих дослідників²¹), феодалізація якої була лише вектором її розвитку (або точніше – такою була соціально-

економічна еволюція держав, що виникли в результаті її розпаду, Золотої Орди зокрема).

“Типове” кочівницьке суспільство, за схемою С.О. Плетньової²², проходить в своєму розвитку три стадії кочування, еволюція яких тісно пов’язана з еволюцією соціуму. В екологічних умовах східноєвропейського степу (тобто частини Великого Степу на захід від Волги) перша (табірна) стадія кочування взагалі майже неможлива. Легкодоступна атлантичним та арктичним вітрам, ця частина степового поясу Євразії є занадто зволоженою; взимку в цьому регіоні вільний випас худоби є майже неможливим²³. Будь-який суто кочовий етнос/соціум, що опинився в даному регіоні, змушений переходити на другу (аїльну) стадію кочування; цю стадію характеризують постійні зимівники та чіткі ареали постійних літніх кочовищ. На базі зимівників – опорних баз розселення етносу/соціуму – за несприятливих для скотарства умов може мати місце перехід на третю стадію, яка, власне, є вже напівкочовим типом економіки та суспільства. Зимівники перетворюються на постійні поселення, певна частина соціуму – в першу чергу, економічно слабка частина: збіднілі родичі, що втратили худобу, частково невільники (часто вихідці з областей осіло-землеробського світу) – змушені займатися підсобним землеробством²⁴. Подальшим розвитком цього процесу може стати складення осіло-землеробського суспільства з сильними рудиментами кочового, зокрема з високою роллю та престижністю скотарства, яке залишається економічно доступним лише соціальній еліті; на цьому етапі з’являються навіть нетипові елементи степового ландшафту – міста. Таким суспільством у степовій зоні Східної Європи у ранньому середньовіччі став соціум Хазарського каганату²⁵. Цілком аналогічною уявляється і еволюція соціуму східноєвропейських кочовиків у рамках державного організму Улусу Джучі.

Взагалі, в історії Хазарського каганату та Золотої Орди спостерігається низка цікавих паралелей, які, можливо, показують їх певну (з поправкою на хронологічний етап розвитку кочових суспільств середньовіччя) типологічну схожість. Обидві держави з’явилися в результаті розпаду великої степової імперії, створеної кочовиками Халхи, Джунгарії та Барги – давньотюркського Великого Елю та Монгольського Улусу відповідно. Політичні центри обох дислокувались в одному регіоні – у Нижньому Поволжі. Нарешті процеси урбанізації в обох соціумах мають безумовну подібність.

Специфіка урбанізації Хазарського каганату, коротко підсумовуючи, така: міста Хазарії – у більшості своїй давніші урбаністичні центри, що продовжували свій розвиток в хазарський час; в самому Степу у міста переросли лише ханські ставки²⁶. Процеси урбанізації в Улусі Джучі мають аналогічний вигляд. На околицях Улусу

(Крим, колишня Волзька Болгарія, Хорезм) продовжувався в нових умовах розвиток домонгольських урбаністичних традицій, перерваний, але не знищений процесом завоювання (за винятком тих міст, які було справді знищено монголами). У власне степовій зоні золотоординські міста будувалися на нових місцях, і першими з них стали саме ханські ставки – Сарай та Новий Сарай²⁷.

На західних теренах Золотої Орди, на думку дослідників, урбанізаційний процес розвивався за схожим сценарієм. Міста центральної частини Пруто-Дністровського межиріччя (Янгі Шехр і Костешть) “...привертають увагу типовістю своїх культурних рис в контексті ординської міської культури”²⁸. Вони з’явилися як результат цілеспрямованої політики правителів Улусу Джучі²⁹. Натомість Білгород – Акджа Керман, який прилягає до пониззя Дністра у приморській зоні, вірогідно, має свою, хоч і слабо документовану, домонгольську історію³⁰.

У появі золотоординського міста Акджа Керман (Аспрокастро) головну роль зіграли два синхронні у часі та взаємно переплетені фактори. Першим з них була активізація золотоординської політики на західних кордонах Улусу Джучі у 1270-х рр., другим – хронологічно синхронна економічна активність в чорноморському басейні морських торговельних республік Північної Італії - Генуї та меншою мірою Венеції. Збіг та сполучення цих факторів виявилися не лише у появі нового урбаністичного центру (нехай і на “старому місці”). Вони також обумовили загальний вектор його розвитку, спрямований на перетворення Білгорода на виразно торговельне за економічною спеціалізацією місто, помітне та навіть важливе в економічному контексті Причорномор’я та Східної Європи XIV-XV ст.

¹ Руссев Н.Д. На рубеже миров и эпох. Города низовьев Дуная и Днестра в конце XIII–XIV вв. – Кишинев, 1999. – С.18-19.

² Там само. – С.18.

³ Богуславский Г.С. Килия и Белгород: проблемы общности или параллелизма развития // ДП, IX. – 2011. – С.29-35.

⁴ Руссев Н.Д. Указ. соч. – С.18.

⁵ Федоров-Давыдов Г.А. Монгольское завоевание и Золотая Орда // Степи Евразии в эпоху средневековья (Археология СССР). – М., 1981. – С.235-236; Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. – М., 1985. – С.67-68.

⁶ Богуславська Ю.Ю. Характер просторового розташування етносів по теренах Одеської області (друга половина XX ст.) // КНП. – № 63. – Сімферополь, 2005. – С.89.

⁷ Дергачев В.А. О понятии “контактная зона” // Археологические культуры и культурная трансформация. – Л., 1991. – С.76-77; Ткачук М.Е. Контактная зона и

этнокультурная идентичность // Культурные взаимодействия в условиях контактных зон. – СПб., 1997. – С.7-10.

⁸ Паламарчук С.В. Из проблематики истории Белгорода XV века // ДП, V. – 2003. – С.141.

⁹ Сванидзе А.А. Средневековый город – центр культурного взаимодействия // ДГ-1987. – М., 1989. – С.64-75.

¹⁰ Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь. – М., 2001. – С.417.

¹¹ Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи древней Евразии. – СПб., 2005. – С.10.

¹² Егоров В.Л. Указ. соч. – С.44.

¹³ Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов: Археологические памятники. – М., 1966. – С.11.

¹⁴ Плетнева С.А. Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей. – М., 1982. – С.80.

¹⁵ Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Указ. соч. – С.27.

¹⁶ Плетнева С.А. Кочевники средневековья. – С.81.

¹⁷ Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Указ. соч. – С.9.

¹⁸ Там само. – С.10.

¹⁹ Там само.

²⁰ Федоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. – М., 1973. – С.16.

²¹ Там само. – С.15.

²² Плетнева С.А. Кочевники средневековья. – С.70-77.

²³ Гумилев Л.Н. Указ. соч. – С.80-81.

²⁴ Плетнева С.А. Кочевники средневековья. – С.72-73.

²⁵ Там само. – С.74-75.

²⁶ Плетнева С.А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура // МИА. – № 142. – М., 1967. – С.45-50.

²⁷ Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы... – С.209; Егоров В.Л. Указ. соч. – С.81-82.

²⁸ Егоров В.Л. Указ. соч. – С.80-81.

²⁹ Бырня П.П. Молдавский средневековый город в Днестровско-Прутском междуречье (XV – начало XVI в.). – Кишинев, 1984. – С.37.

³⁰ Богуславський Г.С. Деякі питання історії Білгорода на Дністрі VIII-X віків // КНП. – № 31. – Симферополь, 2002. – С.74-78.